

MODERNLEŞME SÜRECİNDE MİSİR'DA KARMA MAHKEMELER KURULMASI MESELESİ*

*Sevda ÖZKAYA***

ÖZET

Müslüman toplumların tarihlerini doğru bir biçimde değerlendirebilmek için kanun anlayışlarını anlamak gerekmektedir. Sosyal hayatın pek çok alanını düzenleyen hukuk kavramı Müslüman medeniyette Hristiyan Avrupa'dan farklı olarak gelişmiştir.

XIX. yüzyılda idari, siyasi ve sosyal sahada meydana gelen Avrupalılaşıma akımı kendini hukuk sahasında da göstermiş ve Müslüman toplumun modernleşmesine engel olarak görülen hukuk sistemi değiştirilmek istenmiştir. Böylece Müslüman toplumun Avrupa'nın dinamik toplumuyla etkileşime geçmesi için önemli bir adım atılmıştır.

Müslüman toplum için modernleşmeyi temsil eden bu yüzyılda söz konusu etkileşimi zorunlu kılan bir takım iktisadi, siyasi - sosyal sebepler bulunmaktadır. Osmanlı Devleti ile Avrupa arasında artan ticaret, kültürlerarası münasebetlerin yoğunlaşmış olması sonucunu meydana getirmiştir. Dolayısı ile kısa bir zaman sonra Müslüman liman kasabalarına gayri müslimler yerleşmeye başlamıştır. Söz konusu Gayri Müslimler bir ayrıcalık olarak kendi yasalarına tabi olmakla birlikte, kapitülasyonlar aracılığı ile de pek çok alanda geniş haklara sahip olmuşlar ve pek çok zaman bu durumu kötüye kullanmışlardır.

Neticede Mısır toplumunun Avrupa toplumu ile ticari ilişkilerinin 1841'den sonra hız kazanması dolayısı ile başta ticari-iktisadi hukuk meselelerine çözüm getirmek için Mısır adli sisteminde düzenlemeler yapılması zorunluluğu doğmuştur.

Osmanlı Devleti idaresi altında bulunan Mısır'da modernleşme çalışmalarının önemli ayaklarından biri olan hukuk alanındaki yenileşmedir ve karma mahkemeler meselesi de bu kapsamda eleştirel bir bakışla incelenmelidir.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Modernleşme, Mahkeme, Hukuk.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Kastamonu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, El-mek: sozkaya@kastamonu.edu.tr

IN THE PROCESS OF MODERNIZATION IS A MATTER OF ESTABLISHING MIXED COURTS OF EGYPT

ABSTRACT

In order to have an accurate evaluation of the history of Islamic societies, it is necessary to have a clear idea of what their concept of law is. The concept of law which regulates the social life in many ways has developed differently in the Islamic civilization from that in the Christian Europe.

The Europeanization Movement of the 19th century which established itself in administrative, political and social fields also came into prominence in the field of law; and the system law which was regarded as an obstacle to the modernization of the Islamic society was sought to be transformed, thus making a significant stride for the Islamic society toward interacting with the dynamic European society.

In the 19th century, that is, a period of modernization for the Islamic society, several economic and politico-social reasons necessitated the aforementioned interaction. The increase in the trade between Ottoman Empire and the Europe gave rise to the intercultural relations. Therefore, within a short period of time, non-Muslims began to settle in the Muslim coastal towns. These non-Muslim settlers, despite being subject to their own laws as a privilege, had also many rights in many fields through capitulations and sometimes exploited them.

In consequence of the sharp increase in the trade relations between Egyptian society and the European society from 1841 onwards, readjustments in the Egyptian judiciary became obligatory primarily for settling the commercial-economic issues.

One of the significant moves of modernization efforts in Egypt under Ottoman rule was the one in the field of law, and within this context, the question of mixed-tribunals must be examined with a critical point of view.

Key Words: Egypt, Modernization, Court, Law.

Giriş

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin hemen her alanında çözülmenin su yüzüne çıktığı bir dönem olmuştur. Öte yandan bu dönem siyasi, sosyal ve iktisadi aksaklıkları gidermek, devleti çöküşten kurtarmak için köklü değişiklikler yapmak mecburiyetinin devlet yöneticileri tarafından anlaşıldığı ve harekete geçildiği bir dönem olarak da görülebilir. Bir taraftan dış baskılar, bir taraftan iç huzursuzluklar ve ayrıca devlet kurumlarının işleyişinde karşılaşılan güçlükler, kolay olmamakla birlikte reform hareketlerine hız kazandırmıştır. Bilhassa devletin esasını teşkil eden adalet mekanizmasındaki bozulma başka alanlarda da problemlerin ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Bu sebep ile Osmanlı modernleşmesinin en açık ifadesi olan Tanzimat devrindeki ıslahatların

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

büyük bir kısmı hukuk alanında gerçekleştirilmiştir. Söz konusu alandaki yenileşme; kanunlaştırma¹ ve yeni mahkemelerin kurulması yolları ile sağlanmıştır².

Osmanlı ülkesindeki hukuk reformunun hangi şartlar altında ortaya çıktığını anlayabilmek için öncelikle Müslüman toplumların hukuk anlayışı üzerinde durmak gerekmektedir. Çünkü toplumların hukuk anlayışını anlamadan tarihlerini anlamak da zorlaşmaktadır. Bunun sebebi ise devlet ve toplum hayatının hemen her alanında hukuk kavramının kaçınılmaz bir biçimde karşımıza çıkıyor olmasıdır. Hukuk sistemini oluşturan kanunlar, kurallar, hak ve ödevler devletlerin ve toplumların ihtiyaçlarına göre şekillenmekle beraber Müslüman toplumlarda hukuk çok uzun zaman din temelli bir kavram olarak algılanmış ve uygulanmıştır. Dolayısıyla hukuk sistemi, Müslüman medeniyette Hristiyan Avrupa'dan farklı biçimde gelişmiştir. Tanzimat döneminde meydana gelen hukuk reformunu ve onu zorunlu kılan sebepleri, dolayısıyla Tanzimat'a gelinceye kadar Osmanlı hukukunun esaslarını ortaya koyarken bunu tamamen batılı bir bakış açısı ile yapmaya çalışmak bizi yanlış neticelere götürür. Bu nedenle Osmanlı topraklarında görülen hukuk reformunun amillerini değerlendirirken Osmanlı Devleti ve toplumunun Avrupa'ya benzemeyen bir siyasi-sosyal yapısı olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

İslam düşüncesinde kanun, insan aklının bir ürünü değildir. Ancak sosyal ihtiyaçlar ve fikirlere göre yeni kurallar ya da uygulamalar oluşturulabilir. Değiştirilemez hükümlerinin varlığı daha önce de ifade ettiğimiz gibi hukukun dini bir kavram olarak algılanması ile ilgilidir³.

Prof. Dr. Halil İnalcık bu konuda şöyle söylemektedir; “İslam’ı incelerken temel olarak iki farklı yaklaşım gerçekleştirilmiştir. Dinin sıkı yorumu, yalnız Kur’an ve Sünnet’te ortaya konan İslam’ın değişmez ve ebedi ilkelerine dayanan bir yorum önermektedir. Bu temel kaynaklardan getirilen delillerle hakimiyetin Allah’a ait olduğu, aslında kâinatın bir olan Allah’ın mülkü olduğu

¹ Herhangi bir hususa dair hareket tarzını kanun haline koyma, kanun halinde kaideler vaz’ etmek ve herhangi bir hukuk sahasını geniş ve tam surette düzenleyen büyük kanunlar konulması.

² Tanzimat’ın en önemli cephesinin hukuki cephesi olması ve bunun sebepleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat I Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, İstanbul Maarif Matbaası, 1940, s. 139-209.

³ İslami bakış açısı ile hukuk “Rabbani” bir kavram olmakla birlikte yukarıda da belirttiğimiz üzere ihtiyaç hâsıl olduğunda yani değişen şartlara ve karşılaşılan yeni durumlara göre çeşitli uygulamalar ve düzenlemeler yapma imkânı mevcuttur. İslam hukukunda “değişme” faktörünün göz ardı edilmesini Avrupalı araştırmacılar “değişmezlik” olarak vurgulamışlarsa da dine bağlı gelişen bağnazlık ya da katılığın aslında daha çok Hristiyan Avrupa’da ifadesini bulmuş olduğunu tarih bize göstermektedir. Avrupalıların bakış açısı ile İslam toplumlarının hukuku “tanrısal” görmeleri söz konusudur ve dolayısıyla hiçbir değişiklik ya da yeni uygulama hukuk mekanizmasına girmemiştir bu da Müslüman toplumların geri kalmasının en önemli sebeplerinden biridir. Oysa bu konuda yapılacak doğru değerlendirme şu şekildedir; “Osmanlı tarihinde siyasi ve idari bütün kararlar yerine getirilebilmek için şeriatı uygun olmak durumundaydı. Yani ulemanın onay ve desteğine muhtaçtı. İslam dünyası ve Osmanlı Devleti laik olarak vasıflandırılmazdı. Öncelikle bir ruhban sınıfı yoktu. Şeyhülislam Papadan ve kadı mahkemeleri de kilise ruhani meclislerinden çok farklıydı. Şer’i hukukun düzenlemediği alanlarda kanun yapmak zaten İslam hukukunun devlet başkanına verdiği bir yetkiydi. Dolayısıyla bu kanunlar da şeriatın dışında sayılmamıştır”. Yani Avrupalı araştırmacıların anladığı gibi ya da Avrupalı bir bakış açısı ile anlatılmak istenen bir “tanrısal”tan bahsedilemez. Daha geniş bilgi için bkz. Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul, 2004, s. 80-83. Ayrıca fetva kurumu her zaman özellikle kamu işlerinde yeterli olamamıştır. Sultan tarafından verilen hükümler kimi zaman Şeriat ile uyumlu görünmese bile otoritenin devamı için uygulamaya konulmuştur. “Onuncu ve on birinci yüzyıllarda İslam topraklarında Türk Devletlerinin kurulması ile beraber devlet ve hukuk kavramında bağımsız sivil otorite ve onun kanun koyucu gücü lehine derin bir değişiklik meydana gelmiştir. Çünkü Türk yöneticiler mutlak bağımsızlık konusunda çok duyarlı idiler ve kamu yönetimini daima kendi devlet ve hukuk anlayışları doğrultusunda örgütlemeye hakkına sahip oldukları kanısını taşıyorlardı. Yani İslam hukuk sistemi yöneticilerin kurallar koyması için açık bir kapı bırakmış olmakla birlikte söz konusu sistem Türk yöneticilerinin hukuk anlayışı ile birleşince çok daha farklı bir karakter kazanmıştır”. Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nde hukuk sisteminden ve meydana gelen değişimlerden bahsederken sadece İslami bir kimlik taşıdığını farz ederek meseleyi açıklamaya çalışmak mümkün olmamaktadır. Türk geleneği ve örfünü, hukuk anlayışı ve mekanizmasını başka bir deyişle yarattığı medeniyetin diğer dinamiklerini göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul, 2000, s. 41.

ve bu yüzden hukukun bir tek kaynağı bulunduğu belirtilmiştir. Buna göre Allah'ın emirleri, insan topluluklarını, devlet de dahil bütün cihanı yönetir.⁴

Bir İslam Devleti olarak Osmanlı Devleti, esas itibarıyla şeriatın üstünlüğünü benimsemiştir. Öyle ki bir Hristiyan devlete kapitülasyon verilirken veya bir madde değiştirilirken mutlaka Şeyhülislam'ın fetvasına müracaat edilmiştir. Anlaşılmaktadır ki; ilk Osmanlı Sultanları hukuki kurallar koyarken ve önemli politik kararlar alırken fakihlere danışmışlar daha sonra aynı amaçla şeyhülislamlık makamını oluşturmuşlardır. Ancak özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminden sonra yönetime ait alanlar, kanun yapma faaliyeti bakımından Sultan'a özgü sayılmıştır. Bu özel alanlarda Şeriat ya da dogmatik yorum çeşitli kamu kurumlarını açıklamakta yeterli görülmemiştir⁵. İşte din temelli olması nedeniyle değiştirilemeyen, tartışılmayan yönler içeren hukuk anlayışı modernleşme çağında terk edilmeye başlanmıştır. Çünkü bazı görüşlere göre bu kanun anlayışı tarihi süreçte meydana gelen gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan yeni ihtiyaçlara cevap veremediğinden ya da değişme faktörü göz ardı edildiği için iflas etmiştir. Toplum tekâmül edip de din kaideleri ihtiyaca kâfi gelmeyince her şeyi bu kaidelerden çıkarmaya çalışan ve hatta her türlü münasebet ve uygulamanın bunların içinde yer aldığını savunanlar bir takım tefsir ve tahlil yollarına gitmişler ancak bilindiği üzere pek çok aksaklık toplumun adaletsizliğe uğramasına yol açmıştır⁶.

Modernleşme çağı diye tabir ettiğimiz XIX. yüzyılda idari, siyasi ve sosyal sahada meydana gelen Avrupalılaşma akımı böylece kendini hukuk sahasında da göstermiştir. Osmanlı hukuk tarihinde Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan dönem önemli bir kırılma noktasıdır. Söz konusu döneme gelinceye kadar İslam Hukuku merkezli olma özelliği gösteren Osmanlı Hukuku, bu tarihten itibaren yeni uygulamalar ile farklı bir kimlik kazanmıştır. Tanzimat dönemi bilindiği üzere öncelikle hukuk ve adliye alanında gerçekleştirilen reformlarla dikkati çekmektedir. Osmanlı reformcuları bu alandaki sıkıntının ve çözüm üretmek için mahkemeleri ıslah etmek gerektiğinin farkındaydılar çünkü hukuk, mahkemeler vasıtası ile uygulanır. Dolayısı ile hukuk sisteminde meydana gelen gelişmeler mahkemeler konusunu kapsamaktadır.

Tanzimat Dönemi'nin başlangıcını 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı olarak kabul etmekle beraber Osmanlı modernleşmesinin çok daha eski tarihlere dayandığını unutmamak gerekir. En azından Sultan II. Mahmut dönemi modernleşmede önemli bir basamaktır. II. Meşrutiyet'e kadar devam eden süreçte reform hareketleri aynı tarzdadır. Yani Tanzimat zihniyetinin uzantısı şeklindedir. Ancak Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti'nde görülen yeni uygulamalar birer devrim niteliğinde değildir. Başka bir deyişle eskisinden tamamen ayrı bir yeni sistem kurmayı hedeflemez sadece "düzenleme"yi gaye edinmiştir. Hukuk alanındaki Tanzimat reformlarını da bu bakış açısı ile değerlendirmek gerekir.

Tanzimat Fermanı ile açık bir şekilde görülen hukuk alanındaki yenileşme hareketlerinin sebeplerini birkaç başlık altında toplamak mümkündür. Şöyle ki;

⁴ İnalçık, a.g.e., s. 37.

⁵ İnalçık, a.g.e., s. 37.

⁶ Din kaidelerinin toplum ve devlet yaşamını düzenlemede yetersiz kalması ve Tanzimat'ın hukuk sahasında getirdiği yeniliklerin gerekliliği konusunda Hıfzı Veldet şöyle söylemektedir; "bir cemiyet içinde iki türlü münasebet göze çarpar; birisi ferdin fert ile münasebeti, diğeri devletin fert ile münasebetidir. Bunlardan birincisini hususi hukuk, ikincisini de amme hukuku tanzim eder. ...din kaideleri mütekâmil cemiyetlerde ne ferdin fert ile ne de ferdin devlet ile olan münasebetini tanzime kâfi gelmiştir. Bilakis bu kaidelerin bazı sübjektif tefsirleri fertler arasındaki münasebetlerde büyük bir emniyetsizliğe doğru ve ferdin devlet ile olan münasebetlerinde ise tahakküme, cebir ve zulme doğru yol açmıştır." Daha geniş bilgi için bkz. Veldet; a.g.m., s.140-141. Bununla beraber Gülhane Hatt-ı Hümayunu İslami anlayışı reddeden bir tutum sergilemez. Zira Gülhane Hattı, Osmanlı Devleti'nin yüzyıldır devam eden gerilemesinin sebebinin şeriata riayet edilmemesine bağlayarak başlamaktadır. Tanzimat'ta esas olan kanun, şeriattır. Dönemin şartları göz önüne alındığında bunu anlamak zor değildir. Yanı sıra bu tarz ifadeler, laik bir hukuk sistemine geçişin Tanzimat'a bağlanmaması gerektiğini de ortaya koymaktadır.

1. Fransız Devrimi'nin yaymış olduğu esasların XIX. Yüzyılın başlarından itibaren öncelikle aydınlar arasında kendini hissettirmeye başlaması, eşitlik prensibinin hukuk sahasında yerini alması gerekliliğinin görülmesi.
2. XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda sosyal ve iktisadi şartların neredeyse tamamen değişmiş olması ve bunları karşılamak üzere yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulması.
3. Siyasi etkenler; merkezi otoritenin güçlenmesini sağlamak fikri ve Avrupalı devletlerin gayrimüslimler konusunda bir takım düzenlemeler yapılması için sergiledikleri baskıcı tutum⁷.

Osmanlı Devleti'nde de monarşi ile yönetilen tüm devletlerde olduğu üzere yasama, yürütme ve yargı yetkilerinin hepsi devlet başkanının uhdesindeydi. Ancak devlet başkanı bu fonksiyonlarını vekilleri vasıtası ile kullanmıştır. Yargı fonksiyonunu tayin ettiği hâkimler yerine getirmiştir. İslam dünyasında kadı adı verilen hâkimleri belli yargı çevrelerinde dava görüp çözümlmek üzere devlet başkanı tayin etmekteydi. Mahkemelerde İslam Hukuku uygulanır ve verilen hükümler derhal kolluk görevlileri (merkezde çavuşbaşı, taşrada subaşı) tarafından yerine getirilirdi⁸.

Asırlarca çok büyük sıkıntılar meydana gelmeden işleyen hukuk sisteminde, yukarıda başlıklar halinde ifade etmeye çalıştığımız üzere, bir takım değişikliklere gidilmek istenmesinin elbette iç ve dış sebepleri bulunmaktadır. Osmanlı topraklarında farklı din ve ırka mensup çok sayıda azınlığın yaşadığı bilinmektedir. Bu azınlıklar bazı hukuki meselelerini kendi yargı mercilerinde görmek konusunda serbesttiler. Ancak devlet yönetiminde bu azınlığın bir söz hakkı yoktu.

İslam hukukuna göre zımmilik zaten gayri Müslimlerin Müslümanların hâkimiyetindeki topraklarda ikinci sınıf statüsünde yaşamaya razı olarak kalmaları demekti. İslam hukuku bu sınıfın her türlü temel hak ve hürriyetini güvence altına alırdı. Bu sebeple pek çok gayrimüslim Osmanlı ülkesine göç etmiştir. Ancak Fransız Devrimi'nden sonra bu durum değişmiştir. Devrimin yaydığı milliyetçilik akımının tesiri ile meydana gelen gelişmeler neticesinde gayrimüslimler devlet yönetiminde söz sahibi olmak istemişlerdir. Hukuk sisteminde gerçekleştirilen reformların dayandığı bir diğer sebep de budur.

XIX. yüzyılın başlarında Avrupa devletlerinin Osmanlı ülkesindeki ticaretlerine gayri Müslim Osmanlı vatandaşları aracılık yapmaktaydılar. Bu sebeple Avrupalı Devletler onları himaye etmek gereği hissetmişlerdir. Sultan II. Mahmut ve ardından Sultan Abdülmecit dönemlerinin yenileşme hareketleri dolayısıyla Tanzimat dönemi, ticaret antlaşmalarının zorunlu kıldığı yeni yargı mercilerinin teşkilini ihtiva etmektedir. Tabii bu sırada Osmanlı Devleti'ni içerde ve dışarıda oldukça güç durumda bırakan bir takım siyasi hadiseler de Avrupa'nın müdahalesini kolaylaştıran etkenlerdendir. Özellikle Mısır Meselesi olarak siyasi tarihe geçmiş olan isyan ve ayrıca Kırım Savaşı Osmanlı Hükümeti'nin hukuk alanında reform yapması gerektiğini büyük devletlerin açıkça ifade etmeleri neticesini doğurmuştur. Islahat Fermanı, adliye alanında yapılması zorunlu görünen reformların açıkça zikredildiği bir metindir. Gerek Müslüman ve Gayrimüslim tebaa arasındaki, gerekse çeşitli mezheplere mensup Gayrimüslim tebaanın birbiri arasındaki ticaret ve ceza davaları için karma mahkemeler kurulması, bu mahkemelerde uygulanmak üzere ceza ve ceza usul kanunlarının hazırlanması taahhüt edilmiştir. Ferman'ın devletlerarası teminat altına sokulması milli hâkimiyeti zedelemiş, bundan sonra Avrupa'nın baskısı artarak sürmüştür⁹.

⁷ Veldet, *a.g.m.*, 165-169.

⁸ Ekinci, *a.g.e.*, s. 23.

⁹ Ekinci, *a.g.e.*, s. 33-35.

Yenilik hareketlerini yalnızca dış etkenlere bağlamak doğru bir yaklaşım değildir. Elbette içerdeki pek çok aksaklık da değişikliği zorunlu hale getirmiştir. Klasik devirde yabancı devletlere örnek teşkil eden adalet mekanizması Tanzimat Dönemi'ne gelindiğinde eski durumundan epeyce farklıydı. Kadıların çoğu siyasete yakından bulaşmıştı. Hukuka uygun sayılmayacak durumlara göz yumar hale gelmişlerdi. Rüşvet son derece geçerli bir hale geldiğinden toplumun güveni sarsılmış, mevcut sistem devleti temelinden zarara uğratacak bir hüviyet kazanmıştı. Adalet sisteminin çağdaştırılması ihtiyacı, mevcut yapının artık doğru ve yeterli bir özellik göstermemesinden kaynaklanmıştır. Avrupa'nın müdahaleleri ise reform programlarının uygulanması için gerekli zemini hazırlamıştır.

Bir diğer sebep ise XVIII. yüzyıldan itibaren merkezi otoritenin zayıflaması nedeni ile tekrar güçlü hale getirilmeye çalışılmasıdır. Zira Osmanlı Devleti, merkeziyetçiliği ön planda tutan bir devlettir. Merkezi otorite zayıflamaya başladığı andan itibaren yerel güçler baş göstermiş ve devletin hâkimiyeti sarsılmıştır. Sultan II. Mahmut ve Tanzimat Dönemi yeniliklerinin gayesi de merkezi otoriteyi güçlendirmektir. Tüm bu sebeplerin ötesinde yukarıda bahsettiğimiz etkenleri de ortaya çıkaran, gerek iç gerek dış sebepleri harekete geçiren gelişme ise iktisadidir. Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren Avrupa ülkelerinde XIX. yüzyılın başından itibaren Osmanlı topraklarının hammadde kaynağı ve pazar olarak görüldüğü bilinmektedir. Değişen iktisadi şartlar neticesinde bu ülkelerle bir takım ticaret sözleşmeleri akdedilmiştir. Bu sözleşmelerin neredeyse hepsi Avrupalıların lehine hükümler içermekteydi. Daha açık bir ifade ile yabancı malların düşük gümrüklerle Osmanlı ülkesinde satılmasına imkân veren ve yabancı tüccarların işini kolaylaştıran bu antlaşmalar ile dış ticaret canlanmıştır. Pek çok yabancı tüccar Osmanlı topraklarına yerleşmeye başlamıştır. Gelişen ve değişen ticari hayat beraberinde ihtilafları, problemleri ve yeni meseleleri de getirmiştir. Özellikle yabancı tüccar ile yerli tüccar arasında meydana gelebilecek davalara hangi mercilerin nasıl bakacağı sorusu hukuk alanında sözü edilen reformların sebepleri arasında en etkili olanıdır.

Osmanlı Devleti'nde taraflardan birinin Osmanlı vatandaşı olduğu davalara bakma yetkisi Osmanlı mahkemelerine aitti ve kadılar bu davalara İslam hukuku çerçevesinde bakardı. Ancak ticari davalarda örfi hukuka da başvurulabilmekteydi. XIX. Yüzyılda ise kadılar, hızla gelişen ticari hayatın getirdiği güçlüklerle ayak uyduracak durumda değillerdi. İşte Tanzimat'tan sonra adliye alanındaki ilk reform sayılan ticaret mahkemeleri bu ihtiyaçtan doğmuştur¹⁰.

Bu durum şöyle de açıklanabilir; Müslüman toplumun Avrupa'nın dinamik toplumuyla etkileşime geçmesi için çaba sarf edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında görülecektir ki III. Selim, II. Mahmut ve Abdülmecit dönemlerinde devam eden yenileşme hareketlerinin hukuk alanında sağlamaya çalıştığı en temel gaye bütün tebaanın kanun önünde eşit kabul edilmesidir. Burada gözden kaçırılmaması gereken ise modernleşme tarihi bakımından vazgeçilmez kabul edilen "kanun önünde bütün vatandaşların eşitliği" ilkesinin Osmanlı Devleti için sadece bir hukuki mesele olmadığıdır. Zira bu köklü değişimde rol oynayan başlıca etken, Batılı büyük devletlerin Sanayi Devrimi'nin ardından dünyayı yönetme siyasetlerinde benimsedikleri yeni iktisadi ve siyasi yollardır. Batı, zayıflamış Osmanlı Devleti'ne kendi siyasi ve iktisadi menfaatleri bakımından uygun gördüğü değişiklikleri her alanda olduğu gibi hukuk alanında da dayatmıştır. Osmanlı bürokrasisi ise bu tip köklü değişikliklerin doğuracağı problemleri dikkate almadan Batı'ya kulak vermiştir.

Önceden Gayri Müslimler İslam hukukuna tabi değillerdi. Orduya alınmazlar ve vergi öderlerdi. XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında Avrupa ile ticaret hızlı bir şekilde yükselmiş böylece Avrupa ile Osmanlı Devleti arasındaki münasebetler yoğunlaşmıştır. Yine bu dönemde ilan

¹⁰ Ekinci, a.g.e., s. 49-51.

edilmiş olan Tanzimat Fermanı, Avrupa'dan örnek alınan pek çok maddeyi içermektedir. Yukarıda belirtildiği gibi Müslüman ve Hristiyanlar arasında artan ticaret Müslüman liman kasabalarında Hristiyanların yerleşmesine yol açmıştır. Bu Gayri Müslimleri kendi ülkelerinin konsolosları temsil etmekteydiler dolayısıyla kendi yasalarına tabi idiler. Kapitülasyonlar yoluyla sağlanan ayrıcalıklar Avrupalıların lehine iken Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hazırlamıştır.

Anlaşılabileceği üzere hukuk alanında gerçekleştirilen ıslahat hareketlerinde de Avrupa iktisaden ve dolayısıyla siyaseten güçlü olduğu için örnek alınmıştır. XIX. Yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti asırlardır sürdürdüğü dışa kapalı hayat tarzını değiştirmek zorunda kalmıştır. Dış dünyaya açılma zorunluluğu ise yukarıda da bahsettiğimiz üzere daha çok ticaretle ilgilidir. Tanzimat ricalinin önünde örnek olarak Avrupa'nın en güçlü dört devleti bulunmaktaydı; İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya. Bunlar arasından Fransa tercih edilmiştir. Adli yeniliklerde de Fransa sistemi örnek alınmıştır. Aynı şey makalemizin asıl konusunu oluşturan Mısır için de geçerlidir. Mısır'da da bu devirde yapılan yeniliklerde Fransa etkisi açık bir biçimde görülmektedir.

Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki ilişkilerin çok eskilere dayandığı ve ilişkilerinin dostane olduğu bilinmektedir. Henüz monarşi ile yönetilen ve devrimin kendi ülkelerine de sıçramasından endişe eden Avrupa'nın diğer yöneticilerine karşı Bâbîâli, devrim hükümetini tanımıştır. Elbette bunda monarşilerin yıkılmasının Avrupa'yı güçsüz düşürmesi beklentisi etkili olmuşsa da Osmanlı yöneticileri ihtilal fikirlerinin Osmanlı Devleti için bir tehlike oluşturabileceğini henüz düşünmemişlerdir. Ancak Tanzimat Fermanı'nda öngörülen "vatandaşların eşitliği" prensibinin Fransız Devrimi'nin yaydığı düşüncelerden biri olduğu göz önünde bulundurulduğunda Tanzimat'ın reformlarının Fransa'dan ilham aldığını söylemek yanlış olmaz¹¹.

Tüm bu gelişmeler ve değişimler neticesinde öncelikle karma mahkemeler oluşturulmuştur. Avrupa ile artan ticari ilişkiler, bir takım ticari örf ve adetlerin hukuk hayatına girip yaygınlaşması ve bu alandaki ihtilaflara bakacak olan şer'i hâkimlerin söz konusu örf ve adetleri bilmesinin neredeyse imkânsız olması sebebi ile 1800-1801 tarihleri arasında yerli ve yabancı tüccar arasında meydana gelen (muhtelit-karma) ticaret davalarına bakmak üzere istisnai bir komisyon kurulmuştur. Gümrük Emni'nin başkanlığında yabancı ve yerli tüccarlardan meydana gelen bu komisyon, ticari örf ve adetleri bilmek bakımından ticaret davalarını görmeye şer'i hâkimlerden ve Divân-ı Hümayun'dan daha yeterli kabul edilmiş, ticaret davalarında daha çok Avrupa'da geçerli usul ve kurallar söz konusu ve yerlilerin de bu konudaki bilgileri eksik olduğundan buralara ecnebi tüccarın kabul edilmesi uygun bulunmuştur. Böylece Osmanlı tarihinde ilk defa Şer'iyye Mahkemelerinin görev alanını daraltan bu uygulama tahkim olarak değerlendirilmiştir¹².

Özetle Tanzimat döneminde hukuk reformunu zorunlu kılan siyasi-iktisadi ve sosyal durumu ortaya koymaya çalıştık. Osmanlı Devleti'nin imtiyazlı vilayetleri arasında, özellikle de modernleşme döneminde en dikkat çekici vilayeti olan Mısır'da Karma Mahkemeler kurulması meselesini bu bilgiler ışığında incelemek doğru olacaktır.

Mısır'da Karma Mahkemelerin Kurulması ve İşleyişi:

Mısır, bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin eyâlet-i mümtâzelerinden biridir ve özellikle XIX. yüzyılda meydana gelen modernleşme hareketleri içerisinde özel bir yere sahiptir. Osmanlı topraklarında modernleşme alanında ilklerin yaşandığı ve merkeze örnek olabilecek düzeyde reformların burada gerçekleştirildiği söylenebilir. Bilhassa İsmail Paşa dönemi bu anlamda dikkat çekicidir. Elbette bu dönemde Mehmet Ali Paşa dönemi gibi güçlü bir Mısır yönetiminden

¹¹ Ekinci, *a.g.e.*, s. 51-53.

¹² Ekinci, *a.g.e.*, s. 85.

bahsetmek mümkün değilse de Batılılaşmak maksadıyla daha büyük ve tabii riskli adımların atıldığını söylemek gerekir. Daha evvel de sıkça dikkat çekmeye çalıştığımız üzere hukuk alanında girişilen yenileşme hareketlerinin de arkasında, diğer pek çok alanda olduğu gibi, iktisadi sebepler bulunmaktaydı. Mısır'da da özellikle ticaret hayatındaki gelişmelerin hukuk sahasına tesiri göz ardı edilemez.

Osmanlı topraklarına ve dolayısıyla Mısır'a da Avrupalı tüccarların akını 1841'den sonra hız kazanmıştır. Mehmet Ali Paşa, kişiliği ve aldığı önlemler sayesinde yolsuzlukları önlese de ardından gelen yöneticiler aynı güçlü otoriteyi devam ettirememişler hatta Mehmet Ali Paşa'nın ölümünden önceki yıl Fransa Konsolosu, İngiliz meslektaşına yazdığı bir mektupta kapitülasyonlara güvendiklerini ve bu ayrıcalıklar nerede azaltılmaya çalışılırsa orada katı tedbirler alınması gerektiğini yazarak imtiyazlarını genişletmek hususunda bölgede ne kadar güç kazandıklarını ifade etmiştir. Anlaşılacağı üzere Mehmet Ali Paşa'dan sonra söz konusu ayrıcalıklar Avrupalılar tarafından kötüye kullanılmıştır. Mesela yabancılar kendi aralarında olan sivil, ticari ya da suç davalarında kendi kanunlarına göre yargılanmaktaydılar, bir Müslüman ile bir yabancı arasındaki davalarda ise mutlaka konsolosluk tercümanı bulunmak zorunda idi. Bunun için konsolostan izin almak gerekirdi ve konsoloslar bunu para sızdırma yolu olarak kullanmaktaydılar. Yargı meclisleri, Şer'i mahkemeler, konsolosluk mahkemeleri gibi farklı yargı kurumlarının bulunması Mısır'daki yargı sistemini oldukça karmaşık kılmaktaydı. Özellikle konsolosluk mahkemeleri kendilerine tanınan imtiyazlardan ötesini kullanmakta, Mısır'ın yargı bağımsızlığını ciddi anlamda zedelemekteydi. Bu gibi şartlar altında Mısır Hükümeti, adli sistemi düzeltmek için çeşitli çalışmalara başlamıştır¹³.

Abbas Paşa döneminde ise Tanzimat Fermanı'nın bazı maddelerinin yorumlanması ile ilgili olarak Mısır ile Bâbü'lî arasında anlaşmazlık çıkmıştır. Bu maddeler üzerinde tartışıldıktan sonra bir takım düzenlemeleri içeren bir mecelle kaleme alınıp Bâbü'lî'ye gönderilmiştir. Bu düzenlemeler Bâbü'lî tarafından tasdik edildikten sonra Mısır'a iade edilmiş ve bundan sonra Tanzimat Fermanı, Mısır'da uygulanmaya başlanmıştır¹⁴. Mısır'da bu tarihten karma mahkemelerin kurulmasına kadar adı geçen Mecelle uygulanmıştır¹⁵.

İsmail Paşa'nın Mısır'ı her alanda bağımsız hale getirmek yönündeki faaliyetlerinin pek çok olumsuz neticesi olduğunu söylemek gerekir. İsmail Paşa göreve gelir gelmez Mısır'ı fiilen ve hukuken bağımsızlığa götürecek zemini hazırlamaya çalışmıştır ve bunun için modernleşmek, güçlü hale gelmek adına hukuk alanında da yeniliklere girişmiştir.

Buna örnek olarak “*Mısır ordusunun adem-i tahdidi, nişan ihdâsı, kanun vaz'ı ve mu'ahadat akdi, düvel-i ecnebiye nezdinde siyasi memurlar tayini hususlarına müsaade ve kendisine Aziz-i Mısır unvanının tevcih edilmesine dair*” Bâbü'lî ile olan görüşmeleri gösterilebilir. Ancak Bâbü'lî, İsmail Paşa'nın bu tarz isteklerini kesin bir şekilde reddetmiş ve İsmail Paşa da merkezle ilişkilerini düzeltmek adına Nubar Paşa'yı görevlendirerek İstanbul'a göndermiştir. Karma mahkemeler kurulması da bu süreçte gündeme gelmiştir. Elbette bu mahkemelere duyulan ihtiyaç bölgede meydana gelen iktisadi gelişmelerle yakından ilgilidir. Nubar Paşa, Osmanlı devlet adamları ile yaptığı uzun görüşmelerde Mısır'da adliye, gümrük ve benzeri konularda ecnebler ile münasebetlerde ortaya çıkan ihtilafları eski uygulamalarla gidermenin güçlüklerinden bahsetmiştir. Bu görüşmeler neticesinde nihayet 8 Haziran 1867 tarihli ferman ile Mısır'ın idaresinde yeni

¹³ J. C. B. Richmond, *Egypt 1798-1952, Her Advance Towards A Modern Identity*, Methuen, s. 79-83.

¹⁴ Tanzimat'ın Mısır'da uygulanması konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, Sevda Özkaya; “Tanzimat'ın Mısır'da Uygulanması (1851 Tarihli Kanunname)”, Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, C.V, S.2, Elazığ 2008, s. 129-181.

¹⁵ Süleyman Kâni İrtem *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, (Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul, 1999, s. 34.

imtiyazlar elde ederek önemli bir merhaleyi aşmıştır. 1866, 1873 ve 1879 fermanları ile Mısır Hidivliği'ne her çeşit kanuni düzenleme yapma imkânı bahşedilmiştir. Bu sebeple Tanzimat reformları resmen ilan edilmiş olmasına rağmen fiilen Mısır'a girememiş Tanzimat'tan sonra çıkarılan Osmanlı kanunları da burada uygulanamamıştır. Dolayısıyla Mısır adli teşkilatı Osmanlı adliyesinden farklı olarak gelişmiştir¹⁶.

Hidiv İsmail Paşa, bu gelişmelerin ardından Nubar Paşa'yı Avrupa'ya göndermiştir. Nubar Paşa kapitülasyonların ülkenin iktisadi vaziyetinde meydana getirdiği güçlükleri bertaraf etmek için Mısır'da on yedi konsolosluk tarafından icra edilen vezâif-i kazâiyeinin tevhiidiyle özellikle umur-u hukukiye ile iştigal etmek için "mehâkim-i muhtelite" (karma mahkemeler) teşkiline dair doğrudan görüşmelere başlamıştır. Mısır'da konsolosları bulunan devletler ile yaptığı uzun görüşmeler neticesinde 1876 tarihinde Mehâkim-i Muhtelite teşkil olunmuştur. Bu mahkemelerin teşkilinden evvel Mısırlılar ile ecnebler arasındaki hukuk davaları ülkeyi oldukça zor durumlarda bırakmaktaydı. Şöyle ki; "... hukuk davalarının ru'yeti memleketin hayat-ı iktisadiyesini felce felce uğratabacak derecelerde müşkilat ve tehirâta uğradığı gibi hususiyle ecânib tarafından hükümet aleyhine ikame edilen davalar ve sadece ortaya atılan metâlib ve müdeyyat ekseriya tarik-i diplomasi ile takib olunarak Mısır Hükümeti pek çok zararlara uğruyor. O merteye ki mehakim-i muhtelitenin tesisi sırasında bu nevi metâlibin yekûnu kırk milyon liraya bâliğ olmakda imiş."¹⁷

Anlaşılabacağı üzere 1867'ye kadar bu alanda yeni ve ciddi bir ilerleme meydana gelmemiştir. Zaten Mısır'da, daha evvel de sözünü ettiğimiz gibi, 1870 yılına gelinceye kadar yerlilerle ecnebler arasındaki davalara yerlilerin zarına olarak konsolosluk mahkemelerinde bakılması geleneği yerleşmişti. Bu durum Mısır halkını sıkıntıya sokmaktaydı. Hidivliğin bu durumu Bâbîâli'ye bildirmesinin ardından meseleyi çözmesi için karma bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyonun hazırlamış olduğu mazbata Nubar Paşa tarafından incelenmiş, çeşitli düzenlemeler yapmasının ardından İstanbul'a götürülmüştür. İsmail Paşa'nın Hariciye Nazırı Nubar Paşa, söz konusu raporda konsolosların kapitülasyonları keyfi olarak uyguladıklarını ve Mısır'da kanun ve idarenin bölgesel olması gerektiğini anlatmış, üç Mısırlı ve üç Avrupalıdan oluşan bir Ticaret Mahkemesi oluşturulmasını önermiştir¹⁸. Raporunda Mısırlılar ve yabancılar arasında ayırım yapılmaksızın bütün davaların bu karma mahkemelerde görüleceğini belirten Nubar Paşa, mahkemelerde uygulanacak kanunlarla ilgili tekliflerini de sunmuştur. Nubar Paşa'ya göre ticaretle ilgili konularda Fransız Ticaret Kanunu'ndan alıntı olan uygulamadaki "Ticaret Kanunu" bu mahkemelerde esas alınabileceği gibi, medenî davalarda da yabancıların uygun görmesi durumunda Mısır'da hazırlanan Fransız Medenî Kanunu ile eski Mısır Medenî hukuk uygulamalarının karması bir kanun uygulanabilecektir. Ceza davalarında ise yeni hazırlanacak olan ceza kanunları bu mahkemelerde uygulanabilir. Hukukun diğer alanları ile ilgili de bu mahkemelerde uygulanması için özel kanunlar yapılabilir. Nubar Paşa raporunda teklifinin hayata geçirilmesiyle yargı sistemindeki hukukî karmaşanın düzeleceğini ve bunun hem Mısır hem de diğer imtiyazlı devletler için de iyi bir netice doğuracağını belirtmektedir¹⁹. Hidiv İsmail Paşa'nın amacı aslında "kapitülasyona sahip olan ülkelerin tebaalarının hukuki haklarını sınırlayan yeni yasalar" ortaya konulmasını sağlamak olmuştur²⁰. Ayrıca İsmail Paşa, Hidivlik Fermanı'nın

¹⁶ Ekinci, a.g.e., s. 300.

¹⁷ Yay. Haz. Mustafa Öztürk, Sevdâ Özkaya, *Mısır Meselesi Râgıb Raif, Rauf Ahmed, Bâb-ı Âli Hariciye Nezâreti*, Elazığ, 2011, s. 35-40.

¹⁸ Sammarco, *Historie de L'Egypte Moderne Depuis Mohammed Ali Jusqu'a L'Occupation Britannique (1801-1882)*, Le Regne du Kheidive İsmail de 1863 a 1875, Tome III, Le Caire, 1937, s. 254-257.

¹⁹ Muhammed Hamidullah Ağırakça, *XIX. Yüzyıl Mısırında Kanunlaştırmâ Hareketleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2011, s. 121-122.

²⁰ Kapitülasyonlar, Türkiye ile ticaret ya da dostluk ilişkileri kurmuş yabancı uyruklu kişilere bazı haklar ve ayrıcalıklar veren özel uzlaşmalardır. Kapitülasyonları barış ya da ticaret antlaşmaları ile karıştırmamak gerekir. Antlaşma, konferansların, görüşmelerin sonunda karşıt fikirlerin tartışılmasından sonra yapılan düzenlemelerdir. Kapitülasyonların

verdiği yetkiyi de kullanarak karma mahkemelerin kurulması konusunda yabancı ülkelerle müzakerelere girişmiştir²¹.

Böylece başlayan süreçte Hidiv İsmail Paşa, karma bir komisyon akdine karar vermiş, Nubar Paşa bu düşüncüyü açıklayan bir nota hazırlayarak Mısır'daki konsoloslara iletmış ve ardından bu meseleyi görüşmek üzere konsolosları davet etmiştir (11 Ağustos 1867). Ancak bu husus, Osmanlı Devleti ile diğer ülkeler arasında akdedilmiş olan muahedelere dokunur önemli bir konu olduğundan, komisyonun memuriyetinin bitiminde elde edilen neticeyi içeren mazbata ile Nubar Paşa, Babıâli'ye arz etmek üzere Hidiv tarafından İstanbul'a gönderilmiştir. Başlangıçta Bâb-ı Âlî her ne kadar konunun Avrupa devletleri ile görüşülmesi gerektiğini söylese de sonunda Mısır'da yabancı hâkimlerin de görev yapacağı bu tarz karma bir mahkemenin kurulmasının Osmanlı Devleti'nin hukuku ile İslam Şeriatı'nın ahkâmına uymadığını ileri sürmüş ve Müslümanların bir gayrimüslim tarafından yargılanmasının caiz olamayacağını ifade etmiştir. Ancak bu görüşe rağmen İsmail Paşa Avrupalı devletlerle müzakerelere devam etmiş ve onların temsilcileriyle birlikte bu mahkemelerin çalışma ilkelerini düzenlemek için komisyon toplantıları düzenlemiştir²². Gerçi Hidiv tarafından tesisi teklif edilen muhtelit mahkemelerin, devletlerin müdahale ve baskısı olmadan yalnız idare ve ahali ile yabancılar arasında meydana gelecek davaları görmek amacına hizmet etmesi düşünülmüştür. Mahkemelerin yabancı hâkimlerini Mısır Hükümeti'nin seçip tayin etmesi ve bunların sadece tabi oldukları devletlerin hizmet kabulü iznini istihsal etmeleri öngörülmüştür.

Mesele Meclis-i Hass-ı Vükela'da defalarca tartışıldıktan sonra Sadrazam Ali Paşa, Nubar Paşa'ya bu konunun Avrupa Devletleri ile de görüşülmesi gerektiğini söylemiştir. Nubar Paşa'nın teklifi üzerine Babıâli, meseleyi Avrupa'daki Osmanlı sefirlerine bildirmiştir. Bunun üzerine Mısır'da mahkemelerin kurulması için devletlerle müzakere başlamıştır. Anlaşılacağı üzere, söz konusu dönemde pek çok alanda olduğu gibi hukuk alanında da devletin iç işlerinden olan bu madde, devletlerarası bir mesele halini almıştır²³. Ayrıca ilgili hükümetler tarafından teklif ve Hidiv tarafından tayin edilen dört yabancı ve üç yerliden oluşan karma mahkemeler, hükümlerini Hidiv adına vereceklerdi ki bu ise Avrupa tarafından Mısır'da Hidiv'in hâkimiyetinin onaylanması anlamına gelmiştir²⁴.

Daha sonra Babıâli, açılması söz konusu olan mahkemelerin nizamnamelerinin Osmanlı Devleti'nin hukuku ile İslam şeriatının ahkâmına uymadığını ileri sürmüş ve Müslümanların bir gayr-i müslim tarafından yargılanmasının caiz olamayacağını ifade etmiştir. Ayrıca Avrupa ülkeleri, özellikle Fransa, yeni sistem sayesinde Mısır'da elde ettiği imtiyazları kaybetmekten endişe etmiştir. Bu sebeplerden dolayı Hidiv İsmail Paşa, meselenin araştırılmasının uygun bir zamana terkini tercih etmiştir. Nihayet 1869'da Kahire'de ve 1873'te İstanbul'da akdedilen komisyonlar "*Mısır'da muhtelit davaların görülmesine mahsus mahkemelerin teşkil nizamnamesi*" ni düzenlemişlerdir. Bu nizamnamenin onuncu maddesi gereğince yabancılar gerek Mısır Hükümeti ve gerek Hidiv'e ait emlak idaresi aleyhinde dava açmak hakkını haiz olmuşlardır. Bu nizamnameye muvafakat eden devletler şunlardır; Amerika, Avusturya-Macaristan, Belçika,

temelinde bütünüyle Sultanların kendi rızaları ile verdikleri karşılıksız ayrıcalıklar yatar. Bkz. Bernard Camille Collas, *1864'te Türkiye Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Ankara, 2005, s. 113. Mısır'da kapitülasyonlar Osmanlı-Memluk dönemine kadar dayanmakla beraber özellikle 19. yüzyılın başından itibaren başlar. Sait Paşa'nın De Lesseps'e verdiği kanal imtiyazı bilinmektedir. Yine bu dönemde çok sayıda yabancı Mısır idaresinde görev almıştır. İsmail Paşa ise Mısır'ı Avrupa'nın bir parçası haline getirmeye çalışmıştır.

²¹ Sabry, "Nubar Paşa", *MEB. İA.*, C. 9, İstanbul, 1964, s. 338.

²² Ağırakça, *a.g.t.*, s. 122.

²³ Ahmet Lütfi Efendi; *Lütfi Tarihi*, C. XII, (Yay. Haz. Münir Aktepe), T.T.K., Ankara, 1988, s. 90.

²⁴ İrtem; *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, s. 34.

Danimarka, Almanya, İngiltere, Yunanistan, Hollanda, İtalya, Portekiz, Rusya, İspanya, İsveç ve Norveç. Fransa ise 1874'te muvafakat etmiştir²⁵.

Karma mahkemelerde uygulanacak kanun sıkıntısından dolayı Nubar Paşa 1872 tarihinde Fransız Avukat Jacques Maunoury'den altı adet kanun hazırlamasını istemiştir. Bu kanunlar; Medenî Kanun, Ticaret Kanunu, Deniz Ticareti Kanunu, Ceza Kanunu, Medenî Usûl Kanunu ve Ceza Usûl Kanunu'dur. 1873 yılı sonunda Arapça olarak yayınlanmaya başlayan kanunlar Maunoury tarafından Fransızca olarak hazırlanmış Arapça'ya tercüme edildikten sonra farklı tarihlerde neşredilmiştir. 1875 yılında resmî olarak yürürlüğe giren bu kanunlar prensipte Fransız kanunlarından özetlenerek hazırlanmıştır. Bazı maddeler istisna da olsa İtalya ve Belçika Kanunu'ndan alıntıdır²⁶.

Karma Mahkemeler Nizamnamesi, Babîâli tarafından 30 Temmuz 1872 tarihinde onaylanmıştır. Bu mahkemeler 28 Haziran 1875 tarihinde Avrupa Devletleri ve Amerika'nın katılımı ile açılmıştır. Hidiv İsmail Paşa, açılış töreninde “*Bugün, Mısır medeniyet tarihine geçecektir ve bunun medeniyetin yeni bir aşamasının başlangıcı olacağını ümit ediyorum*” diye duygularını ifade etmiştir. 1 Ocak 1876 tarihinde adliye Nazırı Riyaz Paşa tarafından İskenderiye Mahkemesi sarayında muhtelit (karma) mahkemeler açılmıştır²⁷. Bu tarihten itibaren Kahire ve İskenderiye'de bulunan ticaret mahkemeleri kapatılmıştır. Karma mahkemelerde Arapça, İngilizce, Fransızca ve İtalyanca kullanılmıştır. Mahkeme jürisi ise, dördü yabancı üçü Mısırlı olarak yedi azadan oluşturulmuştur. Söz konusu mahkemeler ilk önce cezai ve cinai davaları görmek üzere beş senelik süreyle açılmışsa da daha sonra yalnızca cezai davaları görmek üzere ibka olunmuştur²⁸.

Karma mahkemelerin açılması Mısır yargı tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Zira bu mahkemeler sayesinde yargı ile yürütme tam olarak birbirinden ayrılmıştır. Mahkemelerin çalışma ilkeleri ile ilgili 27 Ocak 1876 tarihinde “*Layihatü Tertîbî'l-Mehâkimi'l-Muhtalat*” isimli kanun yayınlanmıştır. Getirilen sistemle daha önce iptidâî mahkemelerde bulunmayan bir taksimata gidilmiş; medenî ve ticarî davalar birbirinden ayrılmıştır. Yine bu mahkemelerde dereceli bir yargılama benimsenmiş, iptidâî ve istinaf olmak üzere iki dereceli bir yargı sistemi oluşturulmuştur²⁹.

Karma mahkemelerin kurulmasıyla bu mahkemelerin bakacağı davalar da ilkelere bağlanmıştı. Buna göre taraflardan biri, ister davacı isterse davalı olsun, yabancı olması durumunda her türlü medenî ve ticarî davalar bu mahkemelerde görülmekteydi. Farklı ülkelere ait vatandaşlar arasında yaşanan medenî ve ticarî anlaşmazlıklar da karma mahkemelerde çözümleniyordu. Aynı ülkenin vatandaşları arasındaki anlaşmazlıkların çözüm yeri ise konsolosluk mahkemeleriydi. Ancak bu anlaşmazlık arazi üzerine ise anlaşmazlığa düşen tarafların ülkelerinin aynîyetine bakılmaksızın konu karma mahkemelerde ele alınırdı. Ahvâl-i Şahsiye ile ilgili konularda ise

²⁵ Robert L. Tignor, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt 1882-1914*, New Jersey Princeton University Press, 1966, s. 11.

²⁶ Ağırakça, a.g.t., s. 123.

²⁷ “İsmail Paşa adliye tensikatına kalkıştığı vakit evvela hükkâmı Avrupa'dan celbederek gerek yerli ve gerek ecnebilere Mehâkim-i Mısriye'nin kazasına tâbi tutmaya tesmim eyliyorsa da Bâb-ı âli umûr-u cezâiyede memleketin vahdet-i kazasını ihlale müsaade etmediğinden kazası yerli ve ecnebilere şâmil olmak ve esas itibariyle yalnız davi-i hukukîyeyi – ve müstesna olarak mahkemeye hakaret ve kabahat gibi umûr-u cezâiyeyi – ru'yet etmek üzere yerli ve ecnebi hükkâmdan mürekkebe Mehâkim-i Muhtelite teşkil olunuyor. Ve kavâninde ta'dilat-ı lâzime icrâ olunduğu gibi ,ileride lüzum görülecek ta'dilatın dahi heyet-i hükkâmın muvaffakatlarıyla icra olunabilmesi gibi hükkâmı hem kaza ve hem de teşri' ile tavzif eden mugâyir bir usulü şart dahi vaz' ediliyor. Mamañih mehâkim-i muhteliteden pek ziyâde istifade edilerek evvela beş sene müddetle teşkil edilmiş oldukları halde mu'ahharen müddetleri temdid edilerek harb-i umuminin zuhuruna kadar icrâ-i vazifede devam eylemişlerdir.” Öztürk, Özkaya, a.g.e., s. 38.

²⁸ İbrahim Muhammed is-Sinafi, *Osmanlı-Mısır İlişkileri 1863-1882*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1993, s. 70-73.

²⁹ Ağırakça, a.g.t., s. 124.

karma mahkemelerin bir rolü yoktu. Yabancılar bu konulardaki anlaşmazlıklarını millî mahkemelerde çözeceklerdi. Ceza davalarına gelince bu konuda asıl olan zanlının ülkesinin konsolosluk mahkemesinin yetkili olmasıydı. Ancak güvenlik görevlilerine ve karma mahkeme üyelerine karşı işlenen suçlar ile yasalarda belirlenen bazı özel suçlarda yetki karma mahkemelerdeydi.

Bu mahkemelerin nasıl işleyeceğine dair kurallar 19 Nisan 1878 tarihli bir irade ile aşağıdaki şekilde belirlenmiştir;

“1. İskenderiye, Kahire ve Zekazik ve İsmailiye’de birinci derecede üç mahkeme teşkil olunacaktır

2. İşbu mahkemeler yerliler ile Avrupalılar ya da çeşitli milletlerden Avrupalılar arasında hukûka ve ticârete dair meydana gelecek davaları tesviye edecektir.

3. Hükümeti ve mahalli idareleri ve Hidiv-i Mısır hazretlerinin daireleri ve hanedan üyeleri, Gayrimüslimler ile olan işlerde söz konusu mahkemelere tâbi olacaklardır

4. Bu mahkemeler, halka âit emlâk hakkında karar ve idâreye dair alınacak tedbir hakkında beyân-ı reye muktedir olamayıp kavânin-i mülkiyeden ta’yin ve tasrih olunur ahvâlde bir ecnebinin hukûk-u mektebesine hükümetin icrâatıyla getirilecek hâlel ve zarar keyfiyetini rûyet edebilecek ve hükümet ile efrâd-ı ecnebiye beyninde yapılmış olan kontratları hükmeyleyecektir.

5. Efrâd-ı ecnebiyenin mâbedine âid arazinin istimlâkine müteallik vuku bulacak müsted’iyat ve muhâlebâtı mezkûr mahkemelere havâle olunmayacaktır.

6. Sahib ve mutasarrıfı her kim olursa olsun arazinin bir ecnebiye terhini maddesi mezkûr mahkemelere ahvâl ve netâyici üzere itâ-i hükme ve emlâkın cebren fûruhtuyla akçenin red ettirilmesine kadar gitmeye hak ve salâhiyet verecektir

7. Bu mahkemelerin her biri üçü Avrupalı ve ikisi yerli olarak beş nefer hâkimden mürekkeb olacak ve Avrupalı hâkimlerden biri reis vekili nâmıyla riyâset edecektir ticarete müteallik mesâlihde biri yerli ve diğeri Avrupalıdan intihâb olunmuş iki tâcir müzâkerede hazır olacaktır.

8. İskenderiye’den bir divâna istinaf ve bir de işbu divân-ı istinafda tesviye olunan ûmûru tekrar rûyet ve tedkik etmek üzere diğeri bir divân yapılacak olup bu divânı birinci derece mahkemelerinin divân-ı isti’nâfda mealî ibtâl olunan ilâmâtı havâle olunacaktır ilâmâtın bu suretle havâlesi icrâsını tehir edecektir.

9. Bu divânların her biri dördü Avrupalı ve üçü yerli olarak yedi nefer hâkimden mürekkeb olacak ve Avrupalı hâkimlerin biri reis vekili unvanıyla riyaset edecektir.

10. Mürâfaat-ı âlini icrâ olunacak ve muhafaza-i hukûk maddesi serbest olacaktır. Divânlar ve mahkemeler hususunda tarafına vekalet etmek ve hukukunu muhafaza eylemek için kabul olunacaklardır.

11. Hükâmın tayin ve intihabı Mısır Hükümeti’ne âid olup hükümet dahi intihâb olunacak zevât hakkında kendisince itminan ve emniyet hasıl etmek için Avrupa dâvi nezâretlerinden gayr-i resmi istilam-ı keyfiyet edecek ve dâire-i intihâba tabi olduğu hükümetin muvaffakiyet ve ruhsatını almış olan zevattan başkasını kabûl eylemeyecektir.

12. Hâkimlerin terfi-i merâtibi ve bir mahkemeden diğeri geçmiş heyet-i hükâmın teklif ve tensibi üzerine olabilecektir

13. Bu divân ve mahkemelerin aza-i mürekkebesi olan hâkimler azl ve tebdil olunamayacaklardır

14. *Usûl-ü muhâkemat nizamnâmesinde hükkâmın adâb ve nezâket-i hükümet ve iffete dokunur ahvâlinden dolayı mehâkimesi juri-i zeylan tahlif olunmuş bir hükkâmın komisyonunda mı yohsa mehâkimde mi ruyet olunacağı gösterilecektir*

15. *Mısır Hükümeti tarafından hükkâma nişan verilmeyecektir*

16. *Her divân ve mahkemede tahlif olunmuş bir mahkeme kâtibi ve kâtib muavinleri bulunacak*

17. *Her divân ve mahkemede tercüman ile murafla hizmetlerine ve ilâmatın tebliği ile icrâsına memur mikdar-ı kâfi muhızır bulunacaktır*

18. *Mahkeme kâtibleriyle muhızır ve tercümanlar ibtida taraf-ı hükümetden nasb ve ta'yin olunacak ve bunlar mensub oldukları mahkemeler tarafından azl olunabileceklerdir.*

19. *Hâkimlik ve mahkeme kitâbeti ve kâtib muavinliği ve tercümanlık ve muhızırlık hidmâtı ticaret veyahı ahir ücretli bir hizmette beraber icrâ olunamayacaktır.*

20. *Bir umum-ı dava vekilinin taht-ı riyasetinde bir heyet-i hükkâm teşkil olunacaktır işbu dava vekilinin taht-ı idaresinde ve divân-ı mehâkimde zâbite-i mehâkim ile hizmet-i kâfi vekilleri bulunacaktır dava vekili divânların ve mahkemelerin kâffesinde ve bil-cümle cinayet davalarında ve divân mahkemelerinin her bir içtima-i umumiyelerinde bulunabilecektir dava vekili ve anın vekilleri azl ve tebdil olunur memurin sınıfından olacak ve bunlar tarafından tayin kılınacaktır*

21. *Mehâkimden verilecek ilâmat ne hükümet-i mahalliye ve ne de konsoloslar ve sairenin tesirâtı altında olmayarak yalnız mehâkimin emriyle mevki-i icrâyâ konulacaktır ilâmat mahalliye muhızırları marifetiyle ve icâbâtı halinde hükümet memurlarının bilâ müdahale inzıam muavenetleri ile icrâ etdirilecektir şu kadar ki mahkeme cânibinden ilâmı icrâyâ memur olan muhızır yevm-i icrâ-yı vesaitini konsolosa ihbara mecbur olup aksi takdirde bunun zarar ve ziyânı dahi muhızra râci olacaktır bu suretle kendisine mu'amelat verilen konsolosun vakt-i icrâda bulunmağa salahiyeti olacak ise de mezkûr durum meydana geldiğinde icrâat tehir ettirilecektir*

22. *Salifü'z-zikr diva ve mahkemeler hilâf-ı nizam hareket edecek ve hükümet ve yerliler ve milleti muhtelif Avrupalılar aleyhinde irtikâ-ı kabahat ve cinayet eyleyecek olan ecnebileri te'dib ve mücâzât olunmak üzere mehâkim eyleyecektir*

23. *Bu misüllü muhakemât neşr olunacak ceza kanunnâmesi ve mevâd-ı cezâiye-i usul muhâkemesi nizamnâmesi ahkâmına tevfiқан icrâ olunacaktır*

24. *Bu vecihle teşkil olunmuş olan divân ve mahkemeler her ne surette olur ise olsun yerliler kendi beyinlerinde zuhur eden veyahud hükümet ile vuku' bulan davalarını rûyet eyleyecektir.³⁰*

“Karma Mahkemeler” fikrinin Mısır hukuk tarihi bakımından ileri düzeyde atılmış bir adım olduğunu ifade etmek mümkündür. Çünkü ülkede ecnebilerin ağırlıklı biçimde var olmaya başlamalarından itibaren sıkıntıları açık bir biçimde hissedilen hukukî karmaşayı, ilk etapta bir kanuni birliktelik sağlayarak, ortadan kaldırdığı dikkate alınırsa “Karma Mahkemeler” in kuruluşu bir başarı olarak değerlendirilmelidir. Ancak işleyişi sırasında Mısır toplumunu rahatsız eden durumlar ortaya çıkmış hatta meydana gelen tepkiler bazı milliyetçi akımları da tetiklemiştir. Şöyle ki; kanunların çıkarılmasının ardından yabancı devletlerin oldukça meşhur hâkimleri Mısır mahkemelerinde hayat boyu hâkim olarak atanmış, yüksek maaşlar ve özel imtiyazlarla bu mahkemelerde görev almışlardır³¹.

³¹ Ağırakça, a.g.t., s. 126.

“Karma Mahkemeler” in açılışı Mısır’da İsmail Paşa’nın en önemli başarılarından biri sayılmaktadır. Ancak İsmail Paşa, söz konusu mahkemelerle ilgili olarak bir takım hatalar yapmıştır. Mesela bu mahkemelerce verilecek kararlar nihai sayılmak ile işbu mahkemelerin kanun ve nizamnamelerinin Avrupa Devletlerince tasdik olunmadıkça geçersiz olacağını benimsemiştir. Bu suretle Mısır adli bakımından da egemenliğini Avrupa Devletlerine havale etmiştir. İsmail Paşa, karma mahkemeleri meydana getirdiği gibi Mısır kadısının azil ve tayini yetkisinin Babîâli’den Mısır Hidivliği’ne verilmesini istemiştir fakat bu hususa dair fermanın çıkarılması için yüz bin liralık bir meblağ istenilmesi üzerine bu fikrinden vazgeçmiştir. Bunun dışında bu mahkemeler bütün yerli ve yabancılar arasındaki davalara bakma yetkisine sahiptiler. Bu mahkemelere ilk örnek istinaf mahkemeleridir³². Karma ve konsolosluk mahkemeleri 1949’a kadar varlığını sürdürmüştür.

Sonuç

1875 yılında faaliyete geçen bu mahkemelerin yetki alanı aynı statüdeki Osmanlı mahkemelerinden daha geniş olup tarafları çeşitli tâbiyette bulunan ticari ve medeni, öte yandan taraflarından birinin ecnebi olduğu cezai davalarla ayrıca taraflarından biri ecnebi olan akara dair davaları diğer taraf tâbiyette olsa bile bakardı. Mısır’da konsolosluk mahkemeleri ise zaten işlemekteydi. Nubar Paşa, muhtelit mahkemelerde uygulanacak kanunların da ecnebi devletlerin tasdikine sunulmasını gündeme getirmişse de Bâbiâli bunun zaten sorun olan kapitülasyonların genişletilmesinden başka bir işe yaramayacağını, hatta çok daha fazla zararlara sebep olacağını, kanun yapma yetkisinin devredilmesi anlamına geleceğini, bunun ise Hukuk-u Şahâne’nin itibarının zedelenmesi demek olduğunu belirterek reddetmiştir.

Mısır Hükümeti, bu tepki karşısında geri adım atmak zorunda kalmıştır. Daha sonra Bâbiâli, Mısır Muhtelit Mahkemeleri’nde geçerli mevzuatın Osmanlı mevzuatı olacağı hususunu tekrar etmekle beraber ileride Mısır tarafından hazırlanacak kanunlarla bu boşluğun doldurulabileceğine işaret ederek bir orta yol bulmaya da çalışmıştır. Ancak Nubar Paşa, ilerleyen zaman içerisinde bu mahkemelerde uygulanmak üzere Fransız menşeli yeni kanunlar hazırlayıp yayınlamıştır. Ayrıca bu esnada Mısır’a devletlerarası antlaşmalar akdetme ve kanun koyabilme yetkisi tanınmış böylece Mısır Eyaleti’nin merkeze bağlılığı bir kat daha zayıflamıştır³³.

Karma Mahkemelerin açılması, daha önce ifade ettiğimiz üzere hukuk birliğini sağlamak ve hukukî hayata bir istikrar getirmek açısından olumlu bir gelişmedir. Ancak ciddi bir takım siyasi-sosyal ve hukuki meseleyi de beraberinde getirmiştir. Mahkemelerin işleyişinde yapılan hatalar ve Avrupa’ya verilen tavizler neticesinde bağımsızlığının en önemli simgesi olan yargı yabancıların eline geçmiş, yerli halk kendisini evinde yabancı gibi görmeye başlamıştır. Bir Osmanlı eyaleti olan Mısır’a dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin hâkimiyet alanına Avrupa müdahalesinin çok daha kolay bir şekilde etki etmesi için hukuk alanında böylece uygun zeminin sağlandığını söylemek gerekir.

Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti merkezinde hukuk alanında gerçekleştirilmek istenen yenilikler ya da düzenlemeler Osmanlı merkezi otoritesini güçlendirmeye yönelikti. Ancak unutmamak gerekir ki; Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’ya karşı İngiltere’den destek alan Osmanlı Devleti, İngiltere’nin yardımları neticesinde Mısır’da oluşturulan güçlü tekel sistemi ve gelişen iktisadi yaşamı baltalayarak “Mısır Meselesi”ni geçici bir biçimde çözüme kavuşturmuş olmakla birlikte İngiltere’nin yardımlarının karşılığı olarak da İngiliz tüccarlarına kolaylıklar sağlamak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı’nın içerdiği hukuk reformu ecnebi tüccarlar ile yerli tüccarlar arasında meydana gelebilecek davaların çözümü ile de yakından ilgilidir. Mısır

³² Richmond, *Egypt 1798-1952*, s. 83.

³³ Ekinci, *a.g.e.*, s. 303.

Eyaleti ile böylesine bağlantılı olan bu süreç görüldüğü üzere neticede bir süre sonra Mısır'da hukuk mekanizmasının tamamen Avrupa müdahalesine açık hale gelmesini sağlamıştır.

Zira mahkemelerdeki dava usullerinden dava diline, kararın ilanı ve yargılama sürecine kadar bütün süreç yabancı dilde yapılmaktaydı. Fransızca veya İtalyanca olarak görülen davalarda Mısırlılar kendileriyle ilgili ne kararın verildiğini, haklarının nasıl savunulduğunu tercümanın bulunması durumu haricinde bilemiyorlardı. Mısır'ın yargı ve yasama sistemine açık bir müdahale olarak kabul edilen karma mahkemeler adaleti sağlamayı hedeflemekten çok ülkedeki yabancıların menfaatlerini kollamayı hedef edinmişti. Bunu sağlamaya çalışırken de yerli halkın hakları çığnınmekteydi. Hollandalı hâkim Van Bilmen'in mahkemelerle ilgili değerlendirmeleri de bu durumu ortaya koymaktaydı: "Yabancı mahkemeler (Karma mahkemeler olarak isimlendirmemektedir) Mısır hükümetinden daha güçlü bir yönetim halini almıştı. Hidiv İsmail bu mahkemeleri kurdurarak konsolosluk mahkemeleri dışında kendi kendine yeni efendiler ilan etmişti. Bu mahkemeler yabancı unsurlardan bağımsız değildi. Yabancılar kendileri için bu mahkemelerin kurulduğunu biliyordu. Yargı Türklere, Mısırlılara ve Hidiv'e karşı yabancıların tarafını tutmaktaydı. İş adamları, Avrupalılar, avukatlar, gazeteciler, hepsi bu mahkemelerin arkasındaydı"³⁴.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV KAYNAKLARI

1.a. Bâb-ı Ali Tasnifi

1.a.1. İradeler Tasnifi

İrade Eyalet-i Mümtaze Mısır (İ. MTZ. 05.)

2. TETKİK ESERLER

AHMET LÜTFİ EFENDİ, *Vak'a-Nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, C. XII, (Yay. Haz. Münir Aktepe), T.T.K., Ankara, 1988.

AĞIRAKÇA, Muhammed Hamidullah; *XIX. Yüzyıl Mısırında Kanunlaştırma Hareketleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2011.

COLLAS, Bernard Camile; *1864'te Türkiye Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Ankara, 2005.

EKİNCİ, Ekrem Buğra; *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul, 2004.

İNALCIK, Halil; *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul, 2000.

İRTEM, Süleyman Kâni, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, (Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul, 1999.

İS-SİNAFİRİ, İbrahim Muhammed, *Osmanlı-Mısır İlişkileri 1863-1882*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1993.

ÖZTÜRK, Mustafa, ÖZKAYA, Sevdâ (Yay. Haz.); *Mısır Meselesi Râgıb Raif, Rauf Ahmed, Bâb-ı Âli Hâriciye Nezâreti*, Elazığ, 2011.

³⁴ Ağırakça, a.g.t., s. 128.

- ÖZTÜRK Mustafa, ÖZKAYA Sevdâ; "*Tanzimat'ın Mısır'da Uygulanması (1851 Tarihli Kanunname)*", Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, C.V, S.2, Elazığ 2008, s. 129-181.
- RİCHMOND, J. B., *Egypt 1798-1952 Her Advance Towards A Modern Identity*, Methuen, 1965.
- SAMMARCO, Angelo, *Historie de L'Eypte Moderne Depuis Mohammed Ali Jusqu'a L'Occupation Britannique (1801-1882), Le Regne du Kheidive İsmail de 1863 a 1875*, Tome III, Le Caire, 1937.
- SABRY, Mehmet, "Nubar Paşa", *MEB. İA.*, c. 9, İstanbul, 1964, s. 337-339.
- TIGNOR, Robert L.; *Modernization and British Colonial Rule in Egypt 1882-1914*, New Jersey Princeton University Press, 1966.
- VELDET, Hıfzı; "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, İstanbul Maarif Matbaası, 1940, s. 139-209.